

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2018
ОКтябрь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.МАДРАХИМОВ, С.КУКИЕВА

Тартибли статистикаларнинг чегаравий хоссалари5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

А.ДЖУРАЕВ, Р.Х.МАКСУДОВ, Ш.ШУХРАТОВ

Пахта тозалагич кўп қиррали тебранувчи колосникларнинг параметрларини асослаш.....8

А.АБДУКАДИРОВ, Г.АКРАМОВА

Ностационар уч фазали фильтрациянинг чегаравий масалалари сонли ечимининг математик моделлари13

С.АБДУРАХМОНОВ, И.БИЛОЛОВ

Замонавий электрон таълим ресурсларини яратиш бўйича тавсиялар17

КИМЁ

М.АХМАДАЛИЕВ, И.АСҚАРОВ

Фурфурол асосидаги товар маҳсулотларини халқ хўжалигидаги аҳамияти (обзор)22

М.ИМОМОВА, Б.АБДУГАНИЕВ

Мотор мойларини кимёвий таркиб бўйича тўғри таснифлашда инфрақизил спектрометрни метрологик аттестатлаш дастури асосида текширишнинг аҳамияти26

Ш.ТУРҒУНБОЕВ, Р.РАХМОНБЕРДИЕВА

Aconitum leucostomum ўсимлигининг сувда эрувчан полисахаридлари29

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

М.НАЗАРОВ

Ҳовузларда балиқчиликни ривожлантириш учун табиий озуқа базасидан фойдаланишнинг аҳамияти32

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

О.С.БЕЗУГЛОВА, Г.ЮЛДАШЕВ, М.Т.ИСАГАЛИЕВ

Қатор касалликларнинг педобиогеохимёвий асослари35

Ғ.ЮЛДАШЕВ., У.МИРЗАЕВ

Суғориладиган арзиқ – шохли тупроқларнинг антропоген омил таъсиридаги эволюцияси40

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

А.ЎРИНОВ

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини такомиллаштириш орқали аҳоли бандлигини ошириш44

З.ТОЖИБОЕВ

Иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларида табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ҳамда экологик иқтисодиётнинг роли ва ўзаро муносабатлари тўғрисида48

К.КУНДУЗОВА

Суғурта ташкилотларида аудитнинг ўзига хос хусусиятлари53

ТАРИХ

Қ.РАЖАБОВ

Шоир Ҳамзанинг сирли ўлимига оид мулоҳазалар.....59

О.МАҲМУДОВ

Ali bogoni-ми ёки Alberinius? Нюанс: ал-Беруний асарларининг вропадаги дастлабки таржималарига оид айрим мулоҳазалар64

Б.МИРЗАДЖАНОВ

Туркистонда большевиклар кадрлар тайёрлаш механизмнинг шаклланиши69

Н.ИСРОИЛОВ

Амир Темур ва Тўхтамишхон муносабатлари Люсьен Кэрэн талқинида.....73

Г.СЕЙДАМЕТОВА

1960-1970 йилларда Қорақалпоғистонда шаҳарлар ва шаҳар аҳолисининг шаклланиши тарихига назар76

АМИР ТЕМУР ВА ТҶХТАМИШХОН МУНОСАБАТЛАРИ ЛЮСЬЕН КЭРЭН ТАЛҚИНИДА

Н. Исроилов

Аннотация

Мақолада француз тарихшуноси Люсьен Кэрэннинг Амир Темур ва Олтин Ҷрда хони Тўхтамишхон ўртасидаги муносабатлар тарихига бағишланган фикрлари таҳлил этилган.

Аннотация

В данной статье проанализированы высказывания французского историкографа Люсьена Кэрэна относительно отношений Амира Темура и хана Золотой Орды Тохтамышхана.

Annotation

In this article the statements of the French historian Lyusyen Keren regarding the relationship between Amir Temur and the khan of the Golden Horde Tokhtamyshkhan are analysed.

Таянч сўз ва иборалар: Амир Темур, Тўхтамишхон, Олтин Ҷрда, Оқ Ҷрда, Мўғулистон, Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Зафарнома, Кундузча жанги, Терек жанги.

Ключевые слова и выражения: Амир Темур, Тохтамышхан, Золотая Орда, Белая Орда, Моголистан, Шарафиддин Али Язди, Низомиддин Шами, Зафарнаме, битва при Кундузче, битва при Тереке.

Keywords and expressions: Amir Temur, Tokhtamyshkhan, The Golden Horde, The White Horde, Mogolystan, Sharafiddin Ali Yazdy, Nizomiddin Shamy, Zafarname, battle of Kunduzcha, battle of Terek.

Амир Темур ва темурийлар давлати тарихи жаҳон тарихшунослигида энг кўп ўрганилган, бугунги кунда ҳам қизиқиш юқори бўлган мавзулардан биридир. Турли мамлакатлар мозийшунослари томонидан Амир Темур тарихига бағишланган 1000 та дан ортиқ номдаги асар яратилган бўлса, уларнинг салмоқли қисми француз темуршуносларига тегишли эканлиги эътиборга молик. Францияда алоҳида темуршунослик мактабининг шаклланиши ҳам бу мамлакатда Амир Темур тарихига қизиқиш юқори эканлигини кўрсатади. Француз темуршунослик мактабининг йирик намоёндаларидан бири Люсьен Кэрэн бўлиб, биз ушбу мақолада муаллифнинг Амир Темур ва Тўхтамишхон муносабатлари ҳақидаги фикрлари хусусида мулоҳаза юритмоқчимиз.

Люсьен Кэрэн ўз асарини ёзишда кўплаб тарихий манбаларга таянган бўлса-да, асосан Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” асарларидан ҳамда Кастилия элчиси Руи Гонзалес де Клавихо кундаликларида фойдаланиши ўзи ҳам алоҳида таъкидлайди [4. 8-13.].

Муаллиф Тўхтамишхоннинг Амир Темурдан ёрдам сўраб келиши, Мовароуннаҳр ҳукмдорининг унга ёрдам бериш учун етарли маблағ ва кучни ажратиши ҳақида сўз юритар экан, Соҳибқироннинг асл мақсадлари борасида қуйидаги фикрларни билдирган: “Бу билан у Оқ Ҷрда бирлигига тагидан

путур етказишни мўлжаллаган эди” [4.51]. В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовский каби олимлар ҳам шунга яқин фикр билдирганлиги ҳам Кэрэннинг ушбу мулоҳазасининг илмий қийматини кўрсатиб беради [1.50; 10.62].

Шунингдек, Л. Кэрэн Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги низоларнинг ривожланиб бориш динамикасига ҳам жуда тўғри баҳо бера олган. У Тўхтамишхоннинг Озарбайжонга қилган юришларига нисбатан Амир Темурнинг ўта босиқлик билан муносабатда бўлиши, унга қарши жазо юришларини амалга оширмаганлиги сабаблари ҳақида ҳам қимматли фикрлар билдирган. “Улуғ Амирнинг, - дейди Л. Кэрэн, - Эронда қиладиган иши кўп бўлиб, Олтин Ҷрда устига юриш қилишга вақт ҳали эрта эди. У дастлаб шу ўлкада бошланган ишларни ниҳоясига етказишни ва шундан кейингина эски танишининг хом хаёлларига бутунлай барҳам беришга қарор қилди” [4.55]. Кэрэннинг ушбу фикрлари тарихчи олимлардан Н. Карамзин, А.Ю. Якубовскийларнинг мазкур масала бўйича билдирган хулосаларига ҳамоҳанглиги билан ҳам эътиборлидир [3. 248].

Муаллиф Амир Темурнинг Эронда бўлганлигидан фойдаланиб, 1387-88 йиллари Олтин Ҷрда қўшинлари томонидан Хоразм ва Мўғулистон лашкарлари билан биргаликда Мовароуннаҳрга қилинган босқинлар масалаларини қисқача ёритар экан, 1388, 1389

Н.Исроилов – ФарДУ Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчиси.

ва 1390 йилларда Соҳибқирон томонидан Тўхтамишхонни жазолаш учун Дашти Қипчоққа юриш қилмаганлигининг сабабларини ҳам илмий асослаб берган. Л. Кэрэннинг фикрича, Олтин Ўрданинг иттифоқдошлари бўлмиш Хоразм ва Мўғулистонни тор-мор келтирмасдан аввал олис Волга бўйига юриш қилиш жуда хатарли эди. Бу ҳақда у “Темур унинг изидан (Тўхтамишхон – таъкид бизники, Н.Исроилов) қувиб боролмасди, зеро, мўғулистонлик тўдалар Амир қўшинларининг орқа қисмларига ҳужум қилишлари, уни енгган чоғларида эса Темурнинг Самарқанд билан алоқасини узиб қўйишлари мумкин эди.”, деб ёзади [4. 62].

Люсьен Кэрэн ушбу асарида Амир Темурнинг Мўғулистон ва Шарқий Туркистон худудига қилган юриши ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтган: “Дастлаб Қамариддин билан ҳисоблашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Улуғ амир Мўғулистонниг каттагина қисмини эгаллаб олди”, деб таъкидлаб ўтади [4.63]. Муаллиф шу билан биргаликда Мўғулистоннинг йирик амирларидан бири Қамариддин билан хон Хизрхўжанинг ўзаро муносабати бузилганлигини, бу эса Амир Темурга қўл келганлигини жуда тўғри таъкидлаб ўтади: “Чингизхон авлодидан, бироқ мусулмон бўлмиш Хизрхўжа ватандоши Қамариддин таъқибдан қочиб, шу ерларга келиб қолган, уйғур қабилаларини мажбуран ислом динига киритиб, ўз қўшинларини кучайтирмоқда эди [4. 63].

Мўғулистон масаласи ҳал этилганидан сўнг Амир Темур олдида турган асосий вазифа Тўхтамишхон қўшинлари жойлашган ўринни аниқлаш эди. Чунки Соҳибқирон Олтин Ўрда хони уни кутаётган йўлдан юрмасдан душманга кутилмаган зарба беришни мақсад қилди. Л. Кэрэн ушбу масала юзасидан фикр билдирар экан, Амир Темур қўшинларининг ҳаракат йўналишини тўғри изоҳлайди ва Соҳибқирон душман жойлашган худудларни шимолдан айланиб ўтиб, Олтин Ўрданинг маркази томон интилганлигига эътибор беради: “Тўхтамишнинг турар жойи ҳақидаги сўнги маълумотларга қараганда, у Оқ Ўрданинг Орол денгизи шимолида жойлашган қароргоҳини ўзига маскан тутган эди. Аниқ бўлмаган шу маълумотларга асосланиб, қўшин Сирдарё ёқалаб юрди, сўнг шимолга қараб кўтарилди” [4.64], дейиш мумкин. Муаллифнинг ушбу фикрлари мазкур масала бўйича рус ҳарбий тарихчиси М. Иваниннинг мулоҳазалари билан ҳамоҳанглиги унинг

илмий қиймати юқори эканлигидан далолат беради [2. 166].

Муаллиф 1391 йил Қундузча жангида Амир Темур томонидан қўлланилган ҳарбий тактикани ҳам тарихий манбалар асосида тадқиқ этган. “Амир Темур ўз қўшинини бутунлай янгича жойлаштириб, - деб ёзади Л. Кэрэн, - Ўрда лашкарбошиларини ҳайратда қолдирди: у қўшинини еттита мустақил қисмга – фавжга бўлди, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилар ва бу фавж жангда иштирок этмай, балки уни кузатиб турарди – қаерданки аҳвол танглашса, фавж шу заҳотиёқ ўша ёққа етиб бориши лозим эди [4.67]. Л. Кэрэннинг ушбу хулосаларини муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридаги маълумотлари ҳам тасдиқлайди [9.137].

Шунингдек, муаллиф 1395 йилги Терек жанги бошланишидан олдин Амир Темур ҳамда Тўхтамишхон ўртасидаги ёзишмалар ва элчилар алмашинувига эътибор қаратади. Мазкур жараёнда Л. Кэрэн Амир Темур беҳуда қон тўкилишини истамаслигини таъкидлаб, Соҳибқирон номидан қуйидаги фикрларни баён қилади: “Шаҳзода, кибр-ҳавони йиғиштириб қўйлик-да, қани, айт-чи, сарҳадларингдан четга чиқишдан мақсадинг недур, фикр-ёдингни банд қилган қора ниятлар қаёқдан келди? Тинчлик истайсанми ёки уруш қарорингдан бизни огоҳ эт” [4.75]. Кэрэннинг фикрларини Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Муиниддин Натанзий каби муаллифлар асарларидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди [9.120;6.115;5.159]. Лекин шу ўринда Амир Темур томонидан Тўхтамишхонга қарши 1395 йилги юриш олдидан бир неча бор элчилар алмашинувини бошқа сабаблар билан ҳам изоҳлаш мумкин. Маълумки, бу вақтда Амир Темур давлатига қарши Миср, Усмонлилар ва Олтин Ўрда ўртасида ҳарбий иттифоқ тузилган бўлиб, Соҳибқирон мазкур ҳарбий иттифоқ аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг мақсадлари ҳақида аниқ хулосага келмасдан, Тўхтамишхонга қарши юриш бошлай олмас эди [7.23]. Султон Боязиднинг Европадаги урушлар билан бандлигига, Миср давлати эса Амир Темурнинг Ироқдаги душманларини молиявий қўллаб-қувватлаш билан чекланишига ишонч ҳосил қилгандан кейингина, Соҳибқирон Тўхтамишхон билан музокараларни ҳарбий юриш билан алмаштиришга қарор қилди.

Л. Кэрэн Амир Темурнинг Олтин Ўрда устидан эришган ғалабаси рус халқи учун нақадар муҳим бўлганлиги ҳақида ҳам

ТАРИХ

қимматли хулосаларни беради: “Агар Амир Темур Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб кутган бўлардилар” [4.78]. Шу ўринда Амир Темурнинг рус халқи олдидаги улкан хизматини кўплаб тарихчилар ҳам эътироф этишганлигини эслаб ўтиш жоиз [8. 23].

Шу билан биргаликда Л. Кэрэн ўзининг ушбу асарида Амир Темур ва Тўхтамишхон муносабаларини хронологик жиҳатдан ривожланиш босқичларини қисқача баён этган бўлса-да, айрим мунозарага сабаб бўлувчи маълумотлар ҳам қолдирган. Масалан, муаллиф 1376 йил воқеаларини қуйидагича ёритган: “Хон (Ўрисхон) қудратли бир қўшин билан ўз жиянининг оз сонли лашкари устига юриш қилади ва уни яна бир бор қочишга мажбур этади, бироқ жияни бошпана топган Мовароуннаҳр ҳудудларига киришга уринган хоннинг ўзи Амир Темурнинг кучли зарбасига учради” [4.51]. Лекин Темурийлар даврининг энг ишончли манбаларидан бири бўлмиш Шарафиддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида ушбу жараённи қуйидагича ёритган: “Қутлуғ Буға Ўрисхоннинг ўғли қалин черик билан анинг бошига келди. Аларнинг аросида уруш воқия бўлиб, бовужуд улким, Қутлуғ Буға ул урушда ўқ еб ўлди; Тўхтамиш туролмай қочти ва андаги элни таладилар” [9.82]. Демак,

бундан кўриниб турибдики, Тўхтамиш Оқ Ўрда хони билан эмас, балки унинг ўғли Қутлуғ Буға билан жанг олиб борган эди. Л. Кэрэн XIV асрнинг 70-йиллари воқеаларини таҳлил қилиб бориш жараёнида Тўхтамишхон билан боғлиқ яна бир масалага тўхталади. “Ниҳоят, Темур Маликни (Оқ Ўрда хони Ўрисхоннинг ўғли) мағлуб этган Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтига ўтирди” [4.51]. Лекин бу ерда муаллиф Темур Маликка қарши юборилган Тўхтамишхон қўшинининг асосий қисмини темурий амирлар ташкил этганлигига эътибор қаратмаган. Шарафиддин Али Яздий эса ушбу амирлар номини тўлиқ қайд этган: “Соҳибқироннинг ҳиммати анинг аҳволига тушиб, анинг йароғини қилиб, улуг беклардин Туман Темур Ўзбек ва Бахти Хожа ва Ғиёсиддин Тархон ва Йанғи Қавчин, буларни Тўхтамиш билан Сигноққа йибардиким, ани ул вилоятда хон қилғайлар” [9.85].

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Л.Кэрэн ўзининг “Амир Темур салтанати” асарини кўплаб тарихий манбалар асосида яратган. Унда билдирилган кўплаб фикр ва илмий хулосалар фақат француз темуршунослигининг эмас, балки бутун жаҳон темуршунослигининг ривожланишида катта аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. -М.: Изд. Вост. лит, 1964.
2. Иванов М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур - Т.: Фан, 1994.
3. Карамзин Н. М. История государства Российского. - Тула, 1990.
4. Кэрэн Люсьен. Амир Темур салтанати //Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи – Б. Эрматов. -Т.: Маънавият, 1999.
5. Муиниддин Натанзий . Мунтахаб ут-тавориhi Муиний / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ғулом Каримий. - Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники).
7. Усмонов. Б. Амир Темур давлати (сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) - Т.:Адабиёт учкунлари. 2016.
8. Усмонов. Б. Россия тарихшунослигида Амир Темур сиймоси. -Т.: Фан, 2011.
9. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома /Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А. Аҳмад ва Ҳ. Бобобеков, -Т. : Шарқ, 1997.
10. Якубовский А.Ю.Темур: опыт краткой политической характеристики // Вопросы истории. -М., 1946. -№ 8-9.

(Тақризчи: М.Исомиддинов, тарих фанлари доктори, профессор).